

## سنجش سرمایه اجتماعی و رابطه آن با پایداری اجتماعی (مطالعه موردی: محله اوین)

جمیله توکلی نیا<sup>۱</sup>، حسن محمدیان مصمم<sup>۲</sup>، پرویز آقایی\*<sup>۳</sup>، سامان حیدری<sup>۳</sup>

۱. استادیار، جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران  
 ۲. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران  
 ۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

(پژوهشی)

(دریافت: ۹۹/۰۲/۲۳ پذیرش: ۹۹/۰۴/۱۸)

<http://dx.doi.org/10.52547/sdgc.2.2.133>

### چکیده

طی چند دهه گذشته، سرمایه اجتماعی از جانب بسیاری از پژوهشگران جهان شمال و جنوب مورد توجه شایانی واقع شده و به عنوان یکی از محوری‌ترین عوامل در نیل به رشد اقتصادی، سطوح بالای نوآوری، کنش جمعی و شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی، سلامت و به‌طور کلی توسعه اجتماعات شناخته می‌شود. در کلان‌شهر تهران نیز، با توجه به مسائل و مشکلات اجتماعی متعدد، موضوع ارتقای سرمایه اجتماعی مورد توجه چشمگیر سازمان‌های رسمی و غیررسمی قرار گرفته است. در این راستا، پژوهش حاضر با هدف همسویی با این تحولات بینشی و کمک به آن و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی و سنجش میزان سرمایه اجتماعی و ارتباط آن با پایداری اجتماعی در محله اوین می‌پردازد. در این پژوهش، نمونه‌گیری در دو سطح کارشناسان و ساکنان محله به‌صورت غیر احتمالی (اتفاقی و هدفمند) انجام گرفته و داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شده است. برای تحلیل داده‌ها، از مدل AHP با استفاده از نرم‌افزار Expert Choice و همچنین از آزمون‌های آماری T-Test تک نمونه‌ای، آزمون پیرسون و رگرسیون توسط نرم‌افزار SPSS استفاده شده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که میزان سرمایه اجتماعی در محله اوین در سطح متوسطی قرار دارد و رابطه مثبت و معنی‌داری میان شاخص‌های سرمایه اجتماعی و پایداری اجتماعی محله وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: اوین، پایداری اجتماعی، توسعه پایدار، سرمایه اجتماعی، محله.

**مقدمه**

طی نیم قرن اخیر، سیاره خاکی به پاس صلح و آرامش کشورهای تازه استقلال یافته، پیشرفت‌های پزشکی و فناوریانه و تحولات اقتصادی-اجتماعی اثرپذیر از منطق سرمایه‌داری، آهنگ شتابان شهرنشینی بی‌سابقه‌ای را تجربه نموده که منجر به شکل‌گیری کلان‌شهرهایی شده که از یکسو کانون تحولات اقتصادی- اجتماعی و مراکز تولید علم و نوآوری بوده؛ ولیکن از دیگر سو با مسائل عدیده‌ای از جمله فقر و نابرابری، شکاف طبقاتی، بحران غذا، تخریب محیط زیستی، کمبود مسکن و حاشیه‌نشینی و بی‌عدالتی دست و پنجه نرم می‌کنند. برآیند چنین چالش‌ها و مسائلی، واکنش جهانی به‌طور گوناگون همچون جنبش‌های مختلف به‌ویژه در عرصه مسائل اجتماعی و محیط‌زیستی بود که نهایتاً منجر به ورود «توسعه پایدار» به ادبیات برنامه‌ریزی شهری جهان گردید. پایداری برای توصیف جهانی که در آن نظام‌های انسانی در سازواری کامل با محیط طبیعی قرار گرفته و سفری بی‌پایان و با عدالت درون و بین نسلی می‌پیمایند، به کار می‌رود. این رویکرد سلامتی بلندمدت اکولوژیکی و نیل به پایداری را از طریق شهروندان و نهادهای محلی می‌بیند که در امور اثرگذار بر حیات آن‌ها، مشارکت و کنش جمعی داشته و از سرمایه اجتماعی بالایی برخوردارند. در این بین سرمایه اجتماعی از اهمیتی خاص برخوردار بوده و همانند کاتالیزوری برای ارتقای دیگر ابعاد عمل می‌نماید. سرمایه اجتماعی همچون مفاهیم سرمایه فیزیکی و انسانی به ویژگی‌های سازمان اجتماعی از قبیل شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که هماهنگی و همیاری برای نفع همگانی را تسهیل می‌کند. سرمایه اجتماعی عایدات سرمایه‌گذاری در زمینه‌ی سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی را افزایش می‌دهد؛ بنابراین سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک منبع یا مالکیت جمعی متعلق به محلات، شهرها و روستاها و مناطق است که می‌تواند زمینه رفاه و توسعه همگانی را فراهم نماید. امروزه بسیاری از طراحان و برنامه‌ریزان، سرمایه اجتماعی را به‌عنوان ابزاری مهم برای توسعه پایدار از ابعاد محیطی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی

می‌دانند و توجه خاصی روی این موضوع دارند و عملاً سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار را از جنبه‌های مختلف، مکمل و مرتبط به هم می‌دانند (Seragageldin & Grootaert, 2000). به بیانی، موضوع سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک اصل محوری برای دستیابی به توسعه و پایداری محسوب شده و مدیرانی موفق‌اند که بتوانند درک درستی از اهمیت و کارکرد سرمایه اجتماعی داشته باشند؛ بنابراین سرمایه اجتماعی که در واقع از ارزش‌ها و هنجارهای جامعه، استحکام تعهدات متقابل بین افراد، گروه‌ها و تا حدود زیادی مشارکت اجتماعی تأمین می‌شود حافظ جامعه و گروه‌های اجتماعی در بحران‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است و می‌تواند از توقف جامعه در مرحله عقب‌ماندگی جلوگیری کرده و آن را به سمت توسعه پیش برد (تبریزی، ۱۳۸۹). محله اوین با جمعیت ۳۶۳۵ نفری یکی از محله‌های قدیمی و با هویت منطقه یک کلان‌شهر تهران است که با توجه به وجود باغ‌های متعدد، می‌توان آن را «قلب تنفسی کوچک» شهر تهران نامید. این محله نیز همانند کلان‌شهر تهران، در طی دهه گذشته تحولات اجتماعی-اقتصادی و کالبدی-محیطی چشمگیر و شتابانی را تجربه نموده است. به‌منظور هدایت این تحولات شتابان و همچنین ارتقای کیفیت زندگی و بهبود خدمات‌رسانی، شهرداری و نهادهای رسمی اقدام به تمرکززدایی و توسعه رویکردهای برنامه‌ریزی مشارکتی کرده‌اند. بدون شک موفقیت چنین رویکردها و سیاست‌هایی نیازمند شهروندانی با ویژگی‌هایی همچون برخورداری از شبکه‌های نیرومند، با قابلیت کنش جمعی، اعتماد متقابل، مشارکت گسترده مدنی و اجتماعی، حس تعلق مکانی، ایمنی، سلامت و همبستگی اجتماعی است. در این بین، توسعه سرمایه اجتماعی بین ساکنان محله یکی از مؤثرترین راهکارهای نیل به چنین شهروندانی است و بدون وجود آن نیل به هر هدفی با دشواری‌های زیادی همراه است. خوشبختانه در طی یک دهه گذشته به تبعیت از این تحولات بینشی، برنامه‌ریزی و توسعه سرمایه اجتماعی، با جدیت توسط شهرداری و مدیران محله اوین دنبال می‌شود. در این راستا، پژوهش حاضر بر آن است که به

بورديو (۱۹۸۶)، کولمن (۱۹۸۸ و ۱۹۹۴)، فوکویاما (۱۹۹۵ و ۱۹۹۹) و پاتنام (۱۹۹۳ و ۲۰۰۰) می‌باشد. مفهوم بورديو (۱۹۸۶) سرمایه اجتماعی به این معناست که مردم از طریق روابط اجتماعی به منابع اقتصادی و اجتماعی دسترسی پیدا می‌کنند. از نظر او سرمایه اجتماعی شامل دو جز است: ۱) خود روابط اجتماعی و منابع آن و ۲) دیگری میزان کیفیت این منابع. او مدعی است که منافی که از طریق عضویت در گروه به دست می‌آید شالوده انسجامی است که آن را عملی می‌سازد. در دهه ۱۹۸۰ نظریه کولمن از سرمایه اجتماعی به‌ویژه در جامعه‌شناسی بسیار اثرگذار گردید. همانند بورديو، کولمن سرمایه اجتماعی را منبع مزیت آموزشی می‌داند؛ با این حال بورديو سرمایه اجتماعی را برای تشریح چگونگی استفاده نخبگان از سرمایه اجتماعی در روابطشان به‌منظور باز تولید برتری خود به کار می‌برد. در حالی که کولمن (۱۹۹۴) از این مفهوم برای روابط اجتماعی گروه‌های غیر نخبه نیز استفاده می‌کند. او معتقد است سرمایه اجتماعی بهره‌زاست و از طریق روابطی که به واسطه‌ی فرایندهایی همچون الزامات، توقعات، اعتماد، کانال‌های اطلاعات، هنجارها و ضمانت‌های اجرایی کارآمد شکل گرفته، به دست می‌آید. پوتنام مفهوم سرمایه اجتماعی را به سطح اجتماع بسط داد. او معتقد است که سرمایه اجتماعی انواع گوناگونی دارد اما تمرکز عمده او بر شکل‌های مربوط به مشارکت و درگیری مدنی: یعنی ارتباط مردم با حیات اجتماع آن‌ها، است (Putnam, 1995b). او سرمایه اجتماعی را ویژگی‌های سازمان اجتماعی همچون شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی می‌داند که همیاری و هماهنگی برای نفع متقابل را میسر می‌سازد (Putnam, 1995a). نهایتاً فوکویاما (۱۹۹۷) بر ضرورت اعتماد تأکید دارد و معتقد است که سطح اعتماد در جامعه بر موفقیت اقتصادی اثرگذار است. او سرمایه اجتماعی را به عنوان توانایی مردم برای کار با یکدیگر در جهت نیل به اهداف مشترک می‌داند (Fukuyama, 1995). بقیه صاحب‌نظران با الهام از این پیشگامان، تعاریفی از سرمایه اجتماعی ارائه داده‌اند. برای نمونه ول‌کوک (۲۰۰۱) سرمایه اجتماعی را

سنجش میزان سرمایه اجتماعی در محله اوین پردازد تا از این طریق، ضمن ارائه رهنمودی برای سیاست‌گذاران و مدیران، گامی کوچک در جهت حرکت محله به‌سوی پایداری برداشته باشد. در نهایت براساس شاخص‌های جامع و کاربردی توسعه داده شده، به تحلیل رابطه سرمایه اجتماعی و پایداری در محله اوین می‌پردازد.

## مبانی نظری و پیشینه پژوهش

### مفهوم سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از صور گوناگون سرمایه از دهه ۱۹۸۰ وارد ادبیات علوم اجتماعی گشته و دو رویکرد وابسته به هم ولیکن متفاوت، نسبت به آن وجود دارد. در رویکرد نخست، سرمایه اجتماعی به منابعی (همچون اطلاعات، ایده‌ها، پشتیبانی) دلالت دارد که افراد به‌واسطه‌ی روابط با دیگران به دست می‌آورند. این منابع (سرمایه) بدان دلیل «اجتماعی» هستند که تنها به‌واسطه‌ی این روابط به دست می‌آیند. این ویژگی تفاوت آن را با سرمایه‌های فیزیکی (ابزارها و فناوری) و انسانی (آموزش و مهارت‌ها) نشان می‌دهد که ذاتاً دارایی افراد هستند. این رویکرد نسبت به سرمایه اجتماعی اساساً با عقاید جامعه‌شناسانی چون برت، لین و پورتز<sup>۱</sup> در ارتباط است. رویکرد دوم به سرمایه اجتماعی که متداول‌تر می‌باشد به‌طور گسترده‌ای برگرفته از عقاید رابرت پاتنام<sup>۲</sup> می‌باشد. در این رویکرد سرمایه اجتماعی بر ماهیت و گستره مشارکت و درگیری فرد در شبکه‌های غیررسمی و سازمان‌های مدنی رسمی، دلالت دارد. از گپ صمیمانه با همسایگان و حضور در فعالیت‌های تفریحی گرفته تا پیوستن به سازمان‌های محیط زیستی و حزب‌های سیاسی در مفهوم‌سازی سرمایه اجتماعی به کار گرفته می‌شود. پژوهشگرانی که در هر دو سنت مفهومی فعالیت می‌کنند در این زمینه اجماع دارند که سرمایه اجتماعی تمامیت واحدی نیست؛ بلکه ماهیتی چندبعدی دارد. سرمایه اجتماعی مفهومی مبهم و اصطلاحی کلی است و در ادبیات جهانی تعاریف مختلفی از سوی پژوهشگران مختلف ارائه شده است. اثرگذارترین تعاریف از سرمایه اجتماعی مربوط به

هنجارها و شبکه‌هایی می‌داند که کنش جمعی را تسهیل می‌بخشد. ناک (۲۰۰۲) سرمایه اجتماعی را به دو دسته سرمایه اجتماعی دولتی و سرمایه اجتماعی مدنی تقسیم می‌نماید. از نظر او سرمایه اجتماعی دولت به نهادهایی دلالت دارد که بر توانایی همکاری مردم برای منفعت متقابل اثرگذار است. در سوی دیگر سرمایه اجتماعی مدنی شامل ارزش‌های مشترک، هنجارها، شبکه‌ها و عضویت‌های انجمنی است که بر توانایی افراد برای نیل به اهداف مشترک تأثیر می‌گذارد. به طور کلی سرمایه اجتماعی به انسجام اجتماعی و فرهنگی درونی جامعه، اعتماد، هنجارها و ارزش‌هایی گفته می‌شود که بر کنش‌های متقابل میان مردم و شبکه‌ها و نهادهایی که در آن جای دارند، حکمفرماست (Parts, 2009).

**تعیین کننده‌های شکل‌گیری سرمایه اجتماعی**

به‌طور کلی می‌توان تعیین‌کننده‌های شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را به دو گروه تقسیم نمود.

- گروه اول ویژگی‌های روان‌شناختی و اجتماعی-اقتصادی افراد و خانوارها است که سن، پایگاه اقتصادی، جنس، ثروت خانوار، آموزش، پایگاه اجتماعی و دسترسی به تسهیلات را شامل می‌شود.

- گروه دوم عوامل زمینه‌ای و سیستمی در سطح اجتماع یا کشور است که شامل سطح کلی توسعه، کیفیت و برابری نهادهای رسمی، توزیع منابع و قطبی‌سازی جامعه، میزان تجانس هنجارهای اجتماعی، ویژگی‌های کالبدی و الگوهای ابتدایی همکاری و اعتماد می‌باشد.

اثر سن بر مشارکت در سازمان‌ها بر نوع سازمان وابسته است. به احتمال فراوان سن مشارکت در کنش‌های متقابل اجتماعی که نیازمند اعتماد است را افزایش می‌دهد (Haddad & Maluccio, 2003) زیرا هر دو همبستگی مثبتی دارند (Alesina & La Ferrara, 2002). آسیب‌پذیری، خطر بالای مرگ و گرسنگی افراد و خانوارهای با درآمد پایین، منجر به وابستگی آن‌ها به یکدیگر و به تبع آن تقاضای بیشتر سرمایه اجتماعی می‌گردد. زنان سرپرست خانوار نیز ممکن است به دلیل عدم توانایی پرداخت حق عضویت نتوانند در سازمان‌های خاص مشارکت کنند (Maluccio et al, 2003)؛ بنابراین اثر جنس بر شکل‌گیری سرمایه

اجتماعی بر نوع آن وابسته است. ثروت خانوارها نیز بر عضویت در شبکه‌های اجتماعی و سازمان، مؤثر است زیرا محدودیت بودجه‌ای مانع از حضور در برخی از آن‌ها می‌گردد (La Ferrara, 2002; Denny 2003; Knack & Keefer, 1997). علاوه بر این، مطالعات گلیسر دیگران (۲۰۰۲) و همچنین ال‌سینا و فررا (۲۰۰۲) نشان می‌دهد که افرادی که در دیگر انواع سرمایه (فیزیکی و انسانی) سرمایه‌گذاری می‌کنند برای کسب شهرت اجتماعی در سرمایه اجتماعی نیز سرمایه‌گذاری می‌کنند. آموزش نیز در پیوند با کسب اطلاعات و شکل‌گیری اعتماد است. علاوه بر این آموزش رسمی و غیررسمی به‌عنوان میانجی ارزش‌ها و هنجارهای میان نسل‌های بشری عمل می‌کند (Montgomery, 1997). اعضای خانواده با مدارک تحصیلی بالا گرایش بیشتری به عضویت در سازمان‌ها دارند زیرا به‌راحتی می‌توانند از اثرات خارجی مثبت منتفع گردند (Helliwell & Putnam, 1999). افراد دارای پایگاه اجتماعی بالاتر نیز همواره به دنبال حفظ موقعیت‌های اجتماعی خود می‌باشند و بدین ترتیب تلاش می‌کنند که به‌طور مستمر سرمایه اجتماعی خود را افزایش دهند. دسترسی متأثر از عوامل اجتماعی و اقتصادی می‌تواند از دیگر تعیین‌کننده‌های شکل‌گیری سرمایه اجتماعی باشد. علاوه بر آن، مذهب نیز بر سرمایه اجتماعی اثرگذار است و شبکه‌های غیررسمی، هنجارهای اجتماعی و اعتماد نهادی را افزایش ولی موجب کاهش اعتماد کلی می‌گردد (Putnam et al, 1993; La Porta et al, 1997, Fukuyama, 1995). فضای سیاسی، نهادی و اجتماعی-اقتصادی نیز از عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی می‌باشند. برای نمونه عدم تجانس هنجارهای اجتماعی و ترجیحات، می‌تواند دستیابی به موافقت‌ها و اجماع را با دشواری‌های زیاد همراه سازد (McCarthy et al. 2004)، اعتماد میان اعضا و مشارکت مستقیم را کاهش دهد (Alesina & La Ferrara, 2002). تفاوت در فعالیت‌های شغلی نیز تمایزاتی در بهره‌مندی اعضای مختلف ایجاد می‌کند (La Ferrara, 2002) و این امر یافتن سازمانی که تمامی نیازها و ترجیحات را برآورده سازد را دشوار می‌نماید (Olson, 2003).

زمینه اندازه شهر و رابطه آن با سرمایه اجتماعی نتایج متناقضی داشته است؛ برای نمونه آل سینا و فررا (۲۰۰۰) در مطالعات خود به این نتیجه رسیدند که زندگی در شهرهای کوچک و متوسط مشارکت رسمی و غیررسمی را کاهش می‌دهد. در حالی که مطالعات دیگر عکس آن را نشان می‌دهد (Fidrmuc & Gërkhani, 2004) (شکل ۱).

این موضوع زمانی که تنها یک گروه وجود دارد مانع از عضویت در آن می‌شود یا زمانی که گروه‌ها متجانس باشند موجب عضویت انبوه می‌گردد (Cornes & Sandler, 1996). علاوه بر این موارد، عوامل کالبدی همچون فرم شهر، وجود تسهیلات و خدمات، الگوی توسعه کاربری زمین و حمل‌ونقل نیز از عوامل اثرگذار بر سرمایه اجتماعی می‌باشند. با این حال مطالعات در



شکل ۱: تعیین کننده های سرمایه اجتماعی

مأخذ: نگارندگان

## پایداری اجتماعی

سینرژي بین ظهور جنبش محیط زیستی دهه ۱۹۶۰ و حامیان «نیازهای اساسی»<sup>۳</sup> دهه ۱۹۷۰ پدیدار گشت. علاوه بر آن، این بی‌توجهی از ماهیت غیرملموس جنبه‌های اجتماعی توسعه نیز ناشی می‌گشت. در زمینه مسائل و موضوعات شهری نیز اوضاع به همین نحو بود و در ابتدا تفسیرهای پایداری در زمینه شهرها بر «دیدگاه اکولوژیکی»<sup>۴</sup> محدود، تمرکز می‌کرد. این رویکرد منجر به تأکید بر به حداقل رساندن آلودگی، تهی سازی منابع و انرژی و به‌طور کلی اثرات منفی بر محیط زیست شد. تصور بر این بود که ارتقای پایداری اجتماعی در شهرها عمدتاً وظیفه بخش عمومی و به‌ویژه مقامات محلی است و چنین مسائلی در اسناد فرادست

اجماع عمومی وجود دارد که در گفتمان پایداری، ابعاد مختلف توسعه پایدار (اجتماعی، اقتصادی، محیط زیستی و نهادی) به‌طور برابر مورد عنایت سیاست‌گذاران واقع نشده است (Drakakis-Smith, 1995). در این میان، بعد اجتماعی پایداری تا همین اواخر حتی در زمینه پژوهش نیز مورد بی‌مهری‌های بسیار قرار گرفته است و تأکید عمدتاً بر پایداری اقتصادی و اجتماعی صورت می‌پذیرفت. غافل از اینکه پایداری اجتماعی به اندازه دیگر مؤلفه‌های آن اهمیت دارد و پیش شرط نیل به توسعه پایدار است. این موضوع عمدتاً از آنجا ناشی می‌شد که توسعه پایدار به‌واسطه

-نظامی از روابط فرهنگی که در آن جنبه‌های مثبت فرهنگ‌های مختلف مورد احترام بوده و حفظ می‌گردد؛  
-مشارکت سیاسی پویا و گسترده شهروندان در تمامی امور اثرگذار بر زندگی آن‌ها به‌ویژه در سطح محلی؛  
-حس تعلق مکانی و حس مالکیت اجتماع؛  
-نظامی برای انتقال آگاهی‌های پایداری اجتماع از نسلی به نسل دیگر؛  
-سازوکارهایی برای شناخت جمعی نیازها و قوت‌های اجتماع و برآوردن نیازها؛  
-دسترسی به فرصت‌های برابر و دسترسی به اطلاعات و اشتغال؛  
-ایمنی و امنیت و توانایی برآورد نیازهای روانشناختی؛  
-حوزه عمومی جذاب و سرزنده؛  
-همبستگی و دربرگیرندگی اجتماعی؛  
-سرمایه اجتماعی و شبکه‌ها.

#### سرمایه اجتماعی و پایداری اجتماعی

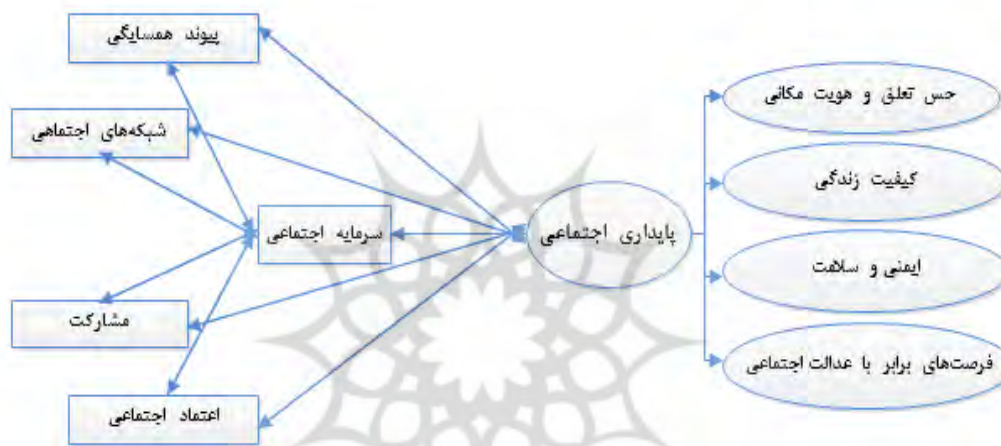
اگرچه سرمایه اجتماعی یکی از مهم‌ترین رخساره‌های اجتماعی پایدار است، ولیکن این بعد از پایداری اجتماعی خود نیز می‌تواند به‌طور جالب توجهی بر دیگر ابعاد پایداری اجتماعی (سلامت، ایمنی، امنیت و مشارکت و ...) کمک نماید به بیانی، اثرات سببی دوسویه‌ای میان آن‌ها وجود دارد. تحقیقات گسترده و فزاینده، نشان می‌دهد سرمایه اجتماعی می‌تواند به‌عنوان کاتالیزوری بالقوه در جهت نیل به پایداری جوامع عمل کند و به‌طور روزافزونی به‌عنوان چارچوبی ارزشمند برای مفهوم‌سازی و سنجش منابع اجتماعی افراد، اجتماعات و دولت، تلقی می‌گردد. سرمایه اجتماعی به‌سان «روغنی» است که موجب می‌شود چرخ‌های اجتماعی-اقتصادی جامعه راحت بگردد (Falk, 2001) یا همانند «چسبی» است که از طریق تسهیل همکاری درون یا میان گروه‌ها، همبستگی و انسجام جامعه را ارتقا می‌دهد (Grootaert, 2001). پژوهش‌های اخیر رابطه بین سرمایه اجتماعی و برآیندهای مثبت مختلف را نشان می‌دهد. شادی (Putnam, 2000)، سلامت (Kawachi et al, 1999)؛ (Veenstra, 2000)، کاهش مرگ‌ومیر (Kawachi et al, 1997)، اجتماعات نیرومندتر و مشارکت مدنی پویاتر

مورد توجه واقع می‌شود. این موضوع موجب بی‌توجهی برنامه ریزان و سیاست‌گذاران شهری نسبت به پایداری اجتماعی شهرها می‌گشت. این وضعیت ادامه داشت تا اینکه از دهه ۱۹۹۰ «پایداری اجتماعی»<sup>۵</sup> مورد توجه ویژه‌ای در گفتمان اجتماعات پایدار و پایداری شهری واقع شد. بدین‌سان مسائلی همچون همبستگی اجتماعی، ارزش‌های فرهنگی، رشد و ثبات اقتصادی، دسترسی به اشتغال، خدمات و آموزش و سلامت و بهروزی، از الزامات شهر پایدار گردید. نیل به پایداری اجتماعی مستلزم این است که شهرها کیفیت زندگی را برای تمامی شهروندان ارتقا دهند؛ ضمن آنکه محیطی خلق کنند که یکپارچگی را تشویق می‌کند و زندگی گروه‌های اجتماعی و فرهنگی متمایز را در کنار یکدیگر میسر می‌سازند (Stren & Polese, 2000). پایداری اجتماعی همانند واژه توسعه پایدار مفهومی کلی و غامض است و تعریف واحد و مورد اجماع در خصوص آن وجود ندارد. پایداری اجتماعی بر دسترسی به کالاها و خدمات اساسی (McKenzie, 2004)، حس تعلق مکانی، امنیت و ایمنی اجتماع، شبکه‌های اجتماعی (Glasson & Wood, 2009; Bramley et al, 2006)، کیفیت زندگی، تنوع، عدالت، (Barron & Gauntlett, 2002)، توانمندسازی، سلامت، ایمنی، سرمایه اجتماعی، همبستگی و انسجام اجتماعی، شادی (Colantonio, 2008a, 2008b)، توانایی برای برآورد نیازهای روانشناختی، حفظ ویژگی‌های محلی و بومی، قابلیت دسترسی، وجود فرصت‌های شغلی (Chan & Lee, 2008)، مشارکت سیاسی گسترده و نظام روابط فرهنگی دلالت دارد که در آن به ارزش‌های فرهنگی مثبت اقلیت‌ها ارج می‌نهند (Davidson & Wilson, 2009). به‌طورکلی می‌توان ویژگی‌ها و شاخص‌های نشان‌دهنده وضعیت پایداری اجتماعی یک محله را به‌صورت ذیل بیان کرد:

-برابری دسترسی به خدمات و نیازهای اساسی (همچون بهداشت، آموزش، حمل‌ونقل، مسکن و تفریح) و کیفیت زندگی؛  
-انصاف و عدالت اجتماعی (درون و بین نسلی)؛

مسئولیت‌پذیری متقابل و ارتقا و حفظ پایداری اجتماعی می‌گردد. به‌طور کلی می‌توان گفت که اهمیت سرمایه اجتماعی به‌عنوان عاملی جهت پایداری اجتماعی تا جایی است که برخی صاحب‌نظران، پایداری اجتماعی را بدون سرمایه اجتماعی غیرممکن می‌دانند. بر همین اساس رویکردهای گوناگونی به وجود آمده است که سرمایه اجتماعی را عامل اساسی در پایداری اجتماعی محله می‌دانند. بنا بر مباحث تئوریک مطرح شده در این پژوهش، مدل مفهومی به صورت شکل ۲ طراحی شده است.

(Simon & Schuster, 2000)، ارتقای عملکرد آموزشی مدارس و توسعه انسانی (Coleman, 1988)، رونق اقتصادی (Grootaert, 1998)، دولت بهتر و برقراری دموکراسی (Putnam, 2001, 1993)، تسهیل شبکه‌سازی و افزایش ایمنی و امنیت، تنها بخشی از خروجی‌های مثبت سرمایه اجتماعی است که تحقق آن‌ها، از پایداری اجتماعی حکایت دارد. مهم‌تر از همه، سرمایه اجتماعی، پایه‌ای نیرومند برای ظرفیت‌سازی، مشارکت و کنش جمعی و رفتارهای محیط زیستی پایدار فراهم می‌کند و موجب فضای اجتماعی پراعتقاد،



شکل ۲: مدل مفهومی پژوهش  
مأخذ: نگارندگان

### پیشینه پژوهش

تأثیر سرمایه اجتماعی بر پایداری محلات در تمامی ابعاد آن امری مشهود است. براساس نتایج تحقیقات گوناگون داخلی و خارجی، سرمایه اجتماعی این توانایی را دارد که موجبات پویایی محله و منطقه را فراهم نماید و به‌عنوان محرکی در نیل به پایداری اجتماعی شناخته شود. در رابطه با تأثیر سرمایه اجتماعی بر پایداری و توسعه، مطالعات مختلفی صورت گرفته است که در

جدول ۱ به مهم‌ترین این مطالعات در داخل و خارج از کشور اشاره شده است. در تمامی پژوهش‌های صورت گرفته ارتباط مثبتی میان سرمایه اجتماعی و توسعه و پایداری به دست آمده است و از وجوه مشترک این پژوهش‌ها می‌توان به همین نکته اشاره کرد. تفاوتی که این پژوهش با سایر پژوهش‌های پیشین دارد و ضرورت انجام این مقاله را توجیه نموده، در شاخص‌ها و متغیرهای مورد بررسی و همچنین در محدوده مورد مطالعه است.

جدول ۱: پیشینه داخلی و خارجی پژوهش

محققین	عنوان تحقیق	محدوده	شاخص‌های مورد بررسی	نتایج
عبداللهی، مجید (۱۳۹۲)	ارزیابی ابعاد اجتماعی محله‌های شهری در چارچوب دیدگاه سرمایه اجتماعی	محله‌های شهر شیراز (۱۰ محله منتخب)	ابعاد اجتماعی در ارتباط با پایداری محلات شهری شامل: حس تعلق، همبستگی اجتماعی، سرمایه اجتماعی، مشارکت، اجتماع‌محور بودن و غیره	در پی تغییرات و شرایط فعلی حاکم بر محله‌های شهری، بعد اجتماعی به‌ویژه حس تعلق، تعهد اجتماعی، مشارکت مدنی و اعتماد اجتماعی دچار واگرایی اساسی شده است. در نتیجه این شرایط دستیابی به الگوی محله پایدار در چشم‌انداز شهرهای ایران و به‌ویژه کلان‌شهرها با اولویت تقویت ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، حس تعلق، همبستگی اجتماعی محله‌ای و اجتماع‌محور بودن مدیریت شهری در ایران میسر می‌باشد.
موسوی، میر نجف و دیگران (۱۳۹۱)	تحلیل فضایی رابطه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه پایدار شهری	شهرهای استان آذربایجان غربی	ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی توسعه در رابطه با سرمایه اجتماعی	سرمایه‌ی اجتماعی نیز همچون پدیده‌ای نیرومند از طریق سطوح ماهوی (ایجاد شبکه‌های اعتماد و پیوند مستحکم و نیرومند کنشگران) زمینه ایجاد توسعه پایدار را فراهم می‌آورد.
خاکپور، برات علی و دیگران (۱۳۸۸)	نقش سرمایه اجتماعی در توسعه پایدار محله‌ای	کوی سجاده مشهد	شاخص‌های پایداری محله شامل: تنوع، سرزندگی، سازگاری، دسترسی و ظرفیت قابل تحمل محیط‌زیست و شاخص‌های سرمایه اجتماعی شامل مواردی از قبیل پیوند همسایگی، مشارکت مدنی، اعتماد و غیره	می‌توان با تقویت سرمایه‌ی اجتماعی به پایداری محله‌ای دست‌یافت، اما به سبب معناداری یا نزدیک به معنادار بودن برخی از مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی می‌توان بیان داشت توجه به مفهوم ذهنی سرمایه‌ی اجتماعی شرط انکارناپذیر تحقق مفهوم عینی پایداری است، یعنی دستیابی به پایداری در توسعه‌ی محله‌ای، بدون توجه به پتانسیل‌های نهادی و انسانی و بهره‌گیری از تمامی ظرفیت‌های فردی و گروهی امری غیرقابل اجراء است.
Kusakabe (2012)	نقش شبکه‌های اجتماعی در دستیابی به توسعه پایدار	شینگا، ژاپن	-----	نتایج نشان می‌دهد که خلق محیطی که در آن خلق تمامی انواع سرمایه اجتماعی ترغیب می‌شود دولت‌های محلی را در نیل به اهدافشان یاری می‌نماید.
Lauren, McLaren (2006)	بررسی تفاوت‌های سطوح توسعه در مناطق مختلف	بخش‌های جنوبی و شمالی ایتالیا	شبکه‌های همکاری، پیوندها، ارتباطات و تعاملات در داخل شبکه‌های اجتماعی	در شمال ایتالیا افراد در شبکه روابط اجتماعی قرار دارند و این شبکه، همکاری را تسهیل می‌کند این شبکه‌ها باعث افزایش سرمایه اجتماعی و در نتیجه توسعه شمال ایتالیا است.
Narayan and Pritchett (2000)	سرمایه اجتماعی (شواهد و کاربست‌ها)	نیوزلند	شاخص‌های سرمایه اجتماعی همچون مشارکت والدین در مدارس، سطح کیفیت مدرسه	سرمایه اجتماعی موجب افزایش مشارکت والدین در مدارس، کیفیت بالاتر مدارس، مشارکت در فعالیت‌های مربوط به ساخت جاده و مقبولیت بیشتر کشاورزی مدرن شده است.
Bullen, & onyx, (2000)	سرمایه اجتماعی: خدمات پشتیبانی خانواده و مراکز محله و جامعه	ولز جنوبی	سرمایه اجتماعی که در شاخص‌هایی مانند مشارکت، پیوند همسایگی، روابط افراد و تعاملات مورد بررسی قرار گرفته‌اند.	سرمایه اجتماعی یکی از مهم‌ترین عوامل در نیل به توسعه محله‌ای است و بین این دو رابطه معناداری وجود دارد.

مأخذ: مطالعات نگارندگان

### محدوده مورد مطالعه

بودن باغات سرسبز یکی از پاک‌ترین محلات شهر تهران است. از نظر بافت اجتماعی وجود زندان اوین در این محل تا حد زیادی وجهه سیاسی به این محل داده است. وجود باغ‌های قدیمی و درختان چنار موجود در محل به طول ۳ کیلومتر این محل را به عنوان یک نگین سبز و ریه تنفسی در بین محلات شهر تهران از سایر محلات متمایز ساخته است. یکی از ویژگی‌های شاخص این محله وجود ۳ دانشگاه بزرگ شهید بهشتی - علوم پزشکی شهید بهشتی و علوم بهزیستی در اطراف آن است و در نهایت می‌توان به نمایشگاه بین‌المللی تهران اشاره نمود که با وجود قرارگیری در منطقه ۲، ولی

براساس منابع تاریخی، اوین یکی از روستاهای قصران خارج «شمیران کنونی» است که سابقه زیست انسان و حیات اجتماعی در آن دست‌کم به ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال می‌رسد؛ بنابراین اوین یکی از محلات قدیمی و تاریخی شهر تهران است که با توجه به تقسیمات شهری، در منطقه ۱ و ناحیه ۲ واقع شده است. عمده‌ترین دلیل در اثبات قدمت تاریخی محله اوین وجود بقعه دو تن از امامزادگان در اوین است. جمعیت محله اوین ۳۶۳۵ نفر است. این محله در حال حاضر با قرار گرفتن در موقعیت جغرافیای مناسب و دارا



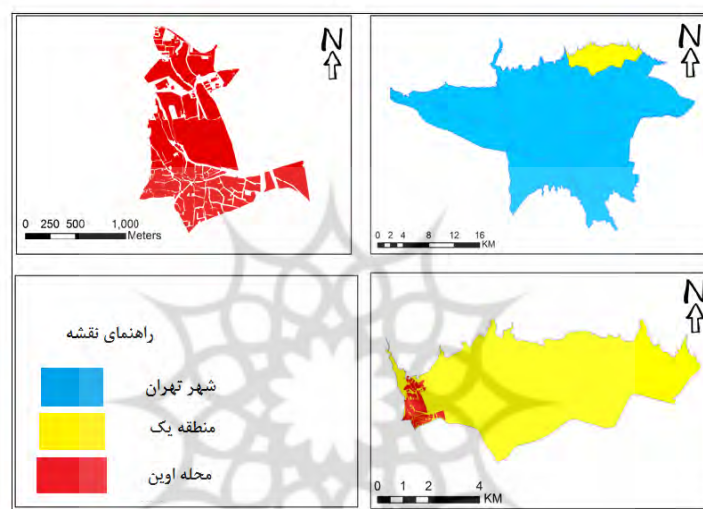
سرای محله از طرف شهرداری تأسیس شده است که به می‌تواند پیوندهای اجتماعی در سطح محله را تقویت نماید (شکل ۳).

بیشترین تأثیرات ترافیکی و اقتصادی و اجتماعی را بر این محله تحمیل می‌کند (<http://evin.mytehran.ir>): سایت محله اوین). در محله اوین مکان‌هایی همانند

**جدول ۲: ویژگی‌های جمعیتی محله اوین**

تعداد خانوار	۱۱۵۸	جمعیت کل	۳۶۳۵
جمعیت زن	۱۸۶۶	جمعیت مرد	۱۷۶۹
باسواد-زن	۱۶۷۰	باسواد-مرد	۱۶۲۲
بی سواد-زن	۱۰۳	بی سواد-مرد	۶۱

منبع: سند راهبردی محله



شکل ۳: محدوده مورد مطالعه  
مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور

**مواد و روش‌ها**

روش پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی و از لحاظ هدف، کاربردی است. اطلاعات و داده‌ها با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای (اسناد فرادست و سند راهبردی محله) و میدانی (پرسش‌نامه در دو سطح کارشناسان و ساکنان محله) گردآوری شده است. حجم جامعه آماری ساکنان محله ۳۶۳۵ نفر است. در همین ارتباط نمونه‌گیری به صورت غیر احتمالی (هدفمند و اتفاقی) و حجم نمونه بر ۱۸۰ نفر از ساکنان محله اوین و ۱۲ نفر در سطح کارشناسان انتخاب گردیده است. در تحلیل داده‌ها ابتدا نظرات ۱۲ کارشناس با استفاده از مدل AHP وارد نرم‌افزار Expert Choice شده است و معیارها و زیر معیارها به ترتیب اولویت طبقه‌بندی شده‌اند. جهت سنجش میزان سرمایه

اجتماعی ساکنان محله اوین از آزمون T-Test تک نمونه‌ای، برای ایجاد رابطه همبستگی بین متغیرهای پژوهش از آزمون آماری پیرسون و در نهایت از تحلیل واریانس و رگرسیون استفاده شده است.

**یافته‌های پژوهش**

**انتخاب شاخص‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری**

**سرمایه اجتماعی از نظر کارشناسان**

جهت سنجش میزان پایداری اجتماعی در محله اوین، ۴ شاخص و ۲۵ زیر شاخص انتخاب گردید. ابتدا ۴ شاخص را برای تعیین میزان تأثیرگذاری هر کدام از این شاخص‌ها در افزایش سرمایه اجتماعی طبق نظرات کارشناسان اولویت‌بندی نموده و جهت اولویت‌بندی، از مدل AHP و نرم‌افزار Expert Choice بهره گرفته شد.

چهار شاخصی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند به شرح زیر می‌باشد:

#### پیوند همسایگی

پیوند همسایگی به معنی ارتباطات و کنش‌ها بین خانواده‌هایی است که در مجاورت یکدیگر زندگی می‌کنند. این شاخص نشان دهنده ارتباط و تعامل ساکنان محله اوین با همسایگان خود است. عموماً پیوندهای همسایگی نیازمند محیط‌های ارزشی است که ارزش‌های اجتماع گرایانه بر ارزش‌های فردگرایانه غلبه داشته باشد.

#### شبکه‌های اجتماعی

شبکه‌ها چارچوب‌هایی هستند که روابط در درون آن‌ها شکل می‌گیرد و اساساً پایه‌ای برای انسجام اجتماعی است. شبکه‌های اجتماعی در محلات نشان-دهنده ارتباطات و تعاملات ساکنان محله با یکدیگر است.

#### مشارکت

فعالیت‌های داوطلبانه فردی در جامعه را مشارکت گویند. مشارکت دارای سطوح و ابعاد مختلفی است که از مهم‌ترین شاخص‌های پایداری محلات است. امروزه مفهوم مشارکت به عنوان محوری‌ترین موضوع در برنامه‌ریزی شهری شناخته می‌شود.

#### اعتماد اجتماعی

بدون اعتماد پایدار اجتماعی غیرممکن است. اعتماد یک سازوکار اجتماعی است که در آن انتظارات، اعمال و رفتار انسان‌ها هدایت و تنظیم می‌شود و نهایت در صورت اجرای درست قوانین در جامعه و اعمال قدرت مشروع از سوی متصدیان مربوطه، همکاری و مشارکت اعضای جامعه را در کلیه سطوح شاهد خواهیم بود که این امر از نتایج اعتماد به یکدیگر است و خود تقویت‌کننده اعتماد به دیگران است (شکل ۴).



شکل ۴: اولویت‌بندی شاخص‌های (معیار) سرمایه اجتماعی براساس نظر کارشناسان

ساکنان در رده‌های بالایی نمودار قرار دارند و نشان-دهنده اهمیت این متغیرها در افزایش سرمایه اجتماعی و در نتیجه پایداری محله است (شکل ۵).

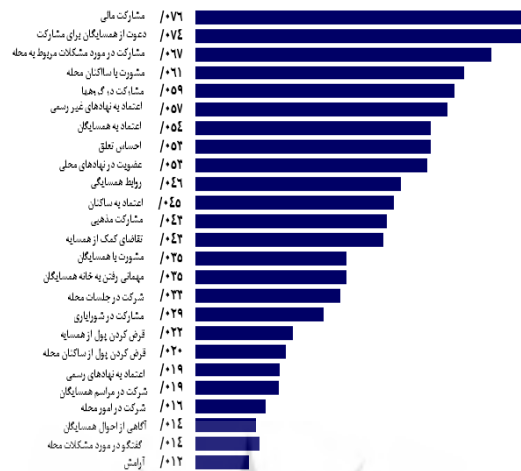
با توجه به نمودارهای حاصل از مدل AHP می‌توان نتیجه گرفت که طبق نظرات کارشناسان، مشارکت فعال ساکنان، مهم‌ترین عامل در جهت رسیدن به سرمایه اجتماعی است. در رده‌های بعدی نیز شاخص‌ها و متغیرهای اعتماد، پیوند همسایگی و شبکه اجتماعی قرار دارد. در ادامه این پژوهش، به بررسی تمامی متغیر-ها در محله اوین پرداخته و میزان آن اندازه‌گیری شده است.

**ویژگی دموگرافی پرسش‌شوندگان:** براساس مطالعات میدانی صورت گرفته ۵۵/۶ درصد پرسش‌شوندگان را مرد و ۴۴/۴ درصد پرسش‌شوندگان

همان‌گونه که نمودار شکل ۴ گویای آن است شاخص مشارکت با ۰/۴۴۸ امتیاز به عنوان مهم‌ترین عامل در افزایش سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود و بعد از آن اعتماد با ۰/۲۸۲ امتیاز در رده دوم قرار دارد. در رده سوم و چهارم نیز به ترتیب شاخص‌های پیوند همسایگی و شبکه‌های اجتماعی با ۰/۱۶۴ و ۰/۱۰۶ امتیاز قرار دارند. مجموع امتیازات ۴ شاخص برابر با ۱ است و همان‌گونه که قبلاً به آن اشاره شد، شاخص مشارکت از نظر کارشناسان به عنوان مهم‌ترین عامل در افزایش و حفظ سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود. در نمودار شکل ۵، تمامی ۲۵ متغیر بر حسب اولویت (طبق نظر کارشناسان) رتبه‌بندی شده است. همان‌گونه که در نمودار زیر نمایان است متغیرهای مشارکت و مشورت

مدرک تحصیلی دیپلم می‌باشند و همچنین ۳/۳ درصد از پرسش‌شوندگان را افراد بی‌سواد تشکیل می‌دهند. در جدول زیر اطلاعات پرسش‌شوندگان به صورت کامل شرح داده شده است (جدول ۳).

را زنان تشکیل می‌دهند. از لحاظ سنی بیشتر پرسش‌شوندگان بین ۶۴-۴۵ ساله هستند و ۲۶/۷ درصد پرسش‌شوندگان نیز مجرد هستند. ۳۶/۸ درصد از حجم نمونه را افرادی تشکیل می‌دهند که دارای



Inconsistency = 0/002

شکل ۵: اولویت‌بندی متغیرهای (زیر معیار) سرمایه اجتماعی براساس نظر کارشناسان

جدول ۳: اطلاعات کلی پرسش‌شوندگان

ویژگی‌های دموگرافی		تعداد	درصد	درصد تجمعی
جنس	مرد	۱۰۰	۵۵.۶	۵۵.۶
	زن	۸۰	۴۴.۴	۱۰۰
سن	۱۵-۳۰	۳۴	۱۸.۸	۱۸.۸
	۳۰-۴۵	۵۲	۲۹.۱	۴۷.۹
	۴۵-۶۴	۷۱	۳۹.۴	۸۷.۳
	بیشتر از ۶۴ سال	۲۳	۱۲.۷	۱۰۰
وضعیت تأهل	مجرد	۴۸	۲۶.۷	۲۶.۶
	متاهل	۱۳۲	۷۳.۳	۱۰۰
تحصیلات	بی‌سواد	۶	۳.۳	۳.۳
	زیر دیپلم	۴۷	۲۵.۸	۲۹.۱
	دیپلم	۶۶	۳۶.۸	۶۵.۹
	لیسانس	۴۳	۲۳.۸	۸۹.۷
	فوق لیسانس و بالاتر	۱۸	۱۰.۳	۱۰۰

منبع: برداشت میدانی نگارندگان، ۱۳۹۳

فرضیه‌های توصیفی استفاده می‌شود. در جدول ۴، ۴ معیار و ۲۵ زیر معیار با توجه به نمره‌های به دست آمده قیاس شده‌اند. جدول زیر، میزان سرمایه اجتماعی در محله اوین را بر طبق نظر ساکنان آن می‌سنجد و توانایی‌های بالفعل و بالقوه این محله را با توجه به گویه‌های مطرح شده نشان می‌دهد.

جدول ۴: میانگین متغیرها بر اساس آزمون T-Test تک نمونه‌ای

سنجش میزان سرمایه اجتماعی در محله اوین آزمون میانگین یک جامعه بر مبنای توزیع T، یک آزمون پارامتری است که در آن به این موضوع پرداخته می‌شود که میانگین یک جامعه، به چه میزان از یک مقدار ثابت بیشتر و یا کمتر است. از این آزمون، از آنجایی که با یک متغیر سروکار داریم، برای آزمون

معیارها	ارزیابی	زیر معیارها	بسیار زیاد	زیاد	تا حدودی	کم	بسیار کم	میانگین امتیازها	سطح معناداری (sig)
پیوند همسایگی	روابط همسایگی	۶.۲	۱۵.۹	۴۱.۴	۲۱.۷	۱۴.۸	۲.۷۷	۰.۰۰۰	
	مشورت با همسایگان	۱۲.۱	۱۹.۷	۳۸.۲	۱۳.۶	۱۶.۴	۲.۸۷	۰.۰۳۴	
	تقاضای کمک	۱۵	۱۶.۷	۳۹.۶	۱۲.۹	۱۵.۸	۲.۸۸	۰.۰۳۶	
	قرض کردن پول از همسایگان	۳.۶	۷.۱	۱۱.۹	۳۴.۶	۴۲.۸	۱.۹۳	۰.۰۰۰	
	شرکت در مراسم همسایگان	۸.۷	۱۳.۹	۲۷.۱	۲۶.۹	۲۳.۴	۲.۵۷	۰.۰۰۰	
	مهمانی رفتن به خانه همسایگان	۳.۵	۶.۸	۳۲.۹	۲۱.۷	۳۵.۱	۲.۲۰	۰.۰۰۰	
	آگاهی از احوال همسایگان	۸.۶	۸.۹	۲۳.۱	۲۰.۶	۳۸.۸	۲.۲۷	۰.۰۰۰	
شبکه اجتماعی	شرکت در امور محله	۱۴.۴	۹.۸	۴۱.۷	۱۵.۹	۱۸.۲	۲.۸۶	۰.۰۰۳۲	
	عضویت در نهادهای محله	۱۸.۹	۲۶.۲	۲۹.۵	۱۶.۲	۹.۲	۳.۲۹	۰.۰۰۰	
	احساس تعلق	۴۱.۲	۲۴.۶	۲۲.۹	۱۱.۳	۰	۳.۹۵	۰.۰۰۰	
	گفتگو در مورد مشکلات محله	۱۴.۸	۲۳.۸	۳۱.۹	۱۷.۲	۱۲.۳	۳.۱۱	۰.۰۳۲	
	قرض کردن پول از ساکنان محله	۱۱.۹	۱۶.۸	۳۹.۷	۱۸.۵	۱۳.۱	۲.۸۵	۰.۰۲۹	
	مشورت با ساکنان محله	۱۱.۹	۱۶.۸	۳۹.۷	۱۸.۵	۱۳.۱	۲.۸۵	۰.۰۲۹	
	آرامش	۲۳.۱	۲۰.۴	۳۳.۸	۱۲.۹	۱۰.۸	۳.۳۲	۰.۰۰۰	
مشارکت	مشارکت مالی و اقتصادی	۳.۱	۳.۸	۱۲.۹	۴۱.۹	۳۸.۳	۱.۹۱	۰.۰۰۰	
	مشارکت در مورد مشکلات محله	۱۱.۵	۱۶.۹	۳۵.۶	۱۹.۹	۱۶.۹	۲.۷۸	۰.۰۰۶	
	دعوت از همسایگان برای مشارکت	۳.۵	۵	۱۶.۸	۳۳.۴	۴۱.۳	۱.۹۶	۰.۰۰۰	
	مشارکت در گروه‌ها	۸.۴	۱۴.۲	۳۶.۶	۲۱.۳	۱۹.۵	۲.۷۰	۰.۰۰۰	
	شرکت در جلسات محله	۱۲.۴	۲۷.۲	۳۴.۹	۱۷.۴	۸.۱	۳.۱۷	۰.۰۰۵	
	مشارکت مذهبی	۳۴	۲۹.۵	۲۴.۹	۴.۹	۶.۷	۳.۷۷	۰.۰۰۵	
	مشارکت در شوراییاری	۲۱.۸	۲۳.۴	۳۱.۳	۱۷.۸	۵.۷	۳.۳۸	۰.۰۰۰	
اعتماد اجتماعی	اعتماد به همسایگان	۲۸.۸	۲۹.۷	۲۹.۵	۹.۴	۲.۶	۳.۷۳	۰.۰۰۰	
	اعتماد به ساکنان محله	۱۷.۴	۱۹.۸	۴۳.۸	۱۳.۷	۵.۳	۳.۱۵	۰.۰۱۴	
	اعتماد به نهادهای رسمی	۱۴.۷	۱۱	۳۴.۶	۲۲.۸	۱۶.۹	۲.۸۴	۰.۰۲۷	
	اعتماد به نهادهای غیررسمی	۱۹.۱	۱۸.۷	۴۳.۴	۱۰.۴	۸.۴	۳.۳۱	۰.۰۰۰	

رده‌بندی و پایین‌تر از حد متوسط قرار دارند؛ اما در مجموع براساس نتایج حاصل شده از گویه‌ها، میزان سرمایه اجتماعی در محله اوین تقریباً در سطح متوسط است (۴ شاخص در اطراف نمره ۳ پراکنده‌اند). با توجه به پتانسیل‌های این محله، می‌توان (با استفاده از برنامه-ریزی صحیح) آن را به سطح مطلوب رساند. باید به ذکر این نکته پرداخت که مشارکت در نظر کارشناسان به-عنوان مهم‌ترین شاخص در افزایش سرمایه اجتماعی مطرح است اما در محله اوین بنا بر نمرات کسب شده، در رتبه سوم قرار دارد. همچنین مشارکت مالی در نظر کارشناسان به عنوان مهم‌ترین عامل در افزایش سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود اما در محله اوین در پایین-ترین سطح قرار دارد و به نظر می‌رسد که مشارکت ساکنان محله اوین بیشتر صوری و مشورتی است و براساس یافته‌ها، در زمینه مشارکت مالی در پایین‌ترین سطح ممکن قرار دارند.

در چهار شاخص مطرح شده و براساس نتایج به دست آمده از گویه‌ها، شبکه‌های اجتماعی با میانگین ۳/۱۷ از مجموع ۵ نمره ( ۲۲/۹۷ نمره از مجموع ۳۵ نمره)، مشارکت با میانگین ۲/۸ از مجموع ۵ نمره (۱۹/۴۹ نمره از مجموع ۳۵ نمره)، پیوندهای همسایگی با میانگین ۲/۵ از مجموع ۵ نمره (۱۷/۵۹ نمره از مجموع ۳۵ نمره) و اعتماد اجتماعی با میانگین ۳/۲۵ از مجموع ۵ نمره (۱۳/۳ نمره از مجموع ۲۰ نمره) توانسته‌اند میزان سرمایه اجتماعی در محله اوین را نشان دهد. در میان شاخص‌ها، شاخص مربوط به اعتماد اجتماعی بیشترین نمره میانگین (بنا بر تناسب میان نمرات) را کسب کرده است و در رده بعد شاخص شبکه-های اجتماعی قرار دارد. دو شاخص دیگر یعنی مشارکت و پیوندهای همسایگی، پایین‌تر از حد متوسط قرار دارند. در میان گویه‌های مطرح شده، احساس تعلق به محله اوین با ۳/۹۵ و مشارکت مذهبی با ۳/۷۷ امتیاز بیشترین میانگین و مشارکت مالی و اقتصادی با ۱/۹۱ و قرض کردن پول از همسایگان با ۱/۹۳ در انتهای

## سرمایه اجتماعی و پایداری اجتماعی

برای مشخص کردن همبستگی بین متغیرهای پژوهش از آزمون پارامتریک استفاده شده است. دلیل استفاده از آزمون پارامتریک پیرسون به این خاطر است که داده‌های از توزیع نرمال پیروی می‌کنند. برای این کار ابتدا آزمون کولموگروف - اسمیرنوف برای نرمال

بودن داده‌ها مشخص شد. پس از محاسبه ضریب همبستگی پیرسون محققین معنادار بودن یا نبودن آن را مورد بررسی قرار دادند. برای این کار ابتدا درجه آزادی محاسبه شد و سپس با در نظر گرفتن درجه آزادی و سطح احتمال ۰/۰۵ محققین ضریب همبستگی بین متغیرها را محاسبه نمودند (جدول ۵).

جدول ۵: همبستگی میان متغیرهای پژوهش با استفاده از آزمون پیرسون

پیوندهای همسایگی	مشارکت	اعتماد	شبکه‌های اجتماعی	آزمون پیرسون
۰.۴۱۱	۰.۳۲۱	۰.۵۳۲	۱	شبکه‌های اجتماعی
۰.۰۰۰	۰.۰۰۶	۰.۰۰۰	*	p- مقدار
۰.۳۱۲	۰.۳۳۶	۱	۰.۵۳۲	اعتماد
۰.۰۲۲	۰.۰۰۳	*	۰.۰۰۰	p- مقدار
۰.۳۱۸	۱	۰.۳۳۶	۰.۳۲۱	مشارکت
۰.۰۱۱	*	۰.۰۰۳	۰.۰۰۶	p- مقدار
۱	۰.۳۱۸	۰.۳۱۲	۰.۴۱۱	پیوندهای همسایگی
*	۰.۰۱۱	۰.۰۲۲	۰.۰۰۰	p- مقدار
۰.۵۰۶	۰.۵۲۱	۰.۶۱۹	۰.۶۳۷	پایداری اجتماعی
۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	p- مقدار

با توجه به اینکه آزمون ضریب همبستگی پیرسون در سطح معنی‌داری ۰/۰۵ انجام شده است، اگر  $p$ - مقدار از ۰/۰۵ کمتر باشد، ضریب همبستگی معنی‌دار خواهد بود. به این معنا که فرض صفر بودن ضریب همبستگی رد خواهد شد. حال با توجه به مقدار به دست آمده برای ضریب همبستگی در مورد رابطه بین دو متغیر بحث می‌شود بدین صورت که ضریب همبستگی نزدیک به مقدار ۱ نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی مستقیم و قوی و ضریب همبستگی نزدیک به مقدار -۱ گویای رابطه‌ی قوی و بالعکس است. در این میان با توجه به جدول فوق، بیشترین همبستگی بین شبکه‌های اجتماعی و

پایداری اجتماعی با مقدار ۰/۶۳۷ است که نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی قوی بین این دو متغیر است. بعد از آن میزان همبستگی بین میزان اعتماد و پایداری اجتماعی با ۰/۶۱۹ است. در ردیف بعد، همبستگی بین مشارکت و پایداری اجتماعی ۰/۵۲۱ و در انتها، همبستگی میان واحدهای همسایگی و پایداری اجتماعی ۰/۵۰۶ به دست آمده است. در تمامی متغیرها همبستگی معنادار است و براساس شدت همبستگی طبقه‌بندی شده است. همچنین ماتریس همبستگی بین متغیرهای مستقل نیز در جدول فوق نشان داده شده است که در تمام متغیرهای درون‌گروهی رابطه همبستگی مثبت و معنادار است.

جدول ۶: همبستگی میان متغیر مستقل و متغیرهای وابسته پژوهش

متغیر مستقل	متغیر وابسته	تعداد نمونه	ضریب همبستگی	ضریب معنی‌داری-sig
سرمایه اجتماعی	حس تعلق و هویت	۱۸۰	۰.۴۹۰	۰.۰۰۰
	کیفیت زندگی	۱۸۰	۰.۳۸۶	۰.۰۰۰
	ایمنی و سلامت	۱۸۰	۰.۴۲۷	۰.۰۰۰
	فرصت‌های برابر و عدالت اجتماعی	۱۸۰	۰.۴۸۳	۰.۰۰۰
	پایداری اجتماعی	۱۸۰	۰.۵۱۷	۰.۰۰۰

نتایج آزمون پیرسون نشان می‌دهد که میان سرمایه اجتماعی و پایداری محله‌ای رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. ارتباط میان متغیر مستقل و کل پایداری اجتماعی دارای ضریب همبستگی  $0/517$  است که با توجه به سطح آلفای به دست آمده، این ارتباط معنادار است. در واقع هر چه سرمایه اجتماعی در محله اوین بیشتر شود؛ پایداری اجتماعی نیز افزایش خواهد یافت و بالعکس. ارتباط میان سرمایه اجتماعی و حس تعلق و

هویت دارای بیشترین ضریب همبستگی با مقدار  $0/490$  و ارتباط میان سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی دارای پایین‌ترین ضریب همبستگی با مقدار  $0/386$  است. در جدول ۹، نتایج آزمون به صورت کامل درج شده است. همچنین در جدول ۱۰، مقدار تحلیل واریانس جهت تأیید معناداری روابط به دست آمده است.

جدول ۷: محاسبه تحلیل واریانس به دست آمده

منبع تغییرات	درجه آزادی	مجموع مربعات	میانگین مربعات	آماره F	P-مقدار
رگرسیون	۴	۱۶۶۸۷۷	۳۳۵۴۱	۳۶۹۵۸۹۶۵	۰۰۰۰
باقیمانده	۲۵	۰۰۰۰۲	۰۰۰۰۰		
کل	۲۹	۱۶۷۴۷۵			

با توجه به P-مقدار به دست آمده ( $0/000$ ) در جدول فوق، نتیجه می‌گیریم که رابطه معناداری بین متغیرهای مستقل (پیوندهای همسایگی، شبکه‌های اجتماعی، مشارکت و اعتماد) و متغیر وابسته پایداری

اجتماعی در محله اوین برقرار است. برازش داده شده نشان می‌دهد که در جدول زیر P-مقدار مربوط به معناداری ضرایب به شرح زیر است:

جدول ۸: معناداری متغیرهای پژوهش با توجه به تحلیل رگرسیون

متغیر رگرسیونی	ضرایب رگرسیونی	P-مقدار
عرض از مبدأ	۱.۲	۰.۶۸۹
سرمایه اجتماعی	۰.۸	۰.۰۰۰
پیوندهای همسایگی	۰.۵	۰.۰۰۰
شبکه‌های اجتماعی	۱	۰.۰۰۰
مشارکت	۰.۷	۰.۰۰۰
میزان اعتماد	۱.۳	۰.۰۰۰

ضریب تعیین:  $0/955$ ، ضریب تعیین اصلاح شده:  $0/9764$

با استفاده از پارامترهای مدل، حدود ۹۶ درصد از واریانس پایداری اجتماعی بیان می‌شود. حال با توجه به P-مقدار برای هر ضریب، مدل بدون عرض از مبدأ در سطح معنی‌داری  $0/05$  مناسب تشخیص داده می‌شود. همچنین با توجه به ضرایب تعیین به دست آمده مشاهده می‌شود که میزان تغییرات متغیر وابسته به خوبی توسط متغیرهای رگرسیونی بیان شده است. لازم به ذکر است فرض نرمال بودن باقیمانده‌ها نیز براساس نمودار احتمال نرمال بررسی شد که بر اساس آن باقیمانده‌ها از توزیع نرمال پیروی می‌کنند که این امر

مناسب بودن مدل برازش داده شده را نشان می‌دهد و تمامی همبستگی‌های میان متغیر مستقل (سرمایه اجتماعی) و وابسته (پایداری اجتماعی) پژوهش تأیید می‌شود.

### بحث و نتیجه‌گیری

سرمایه اجتماعی اغلب در روابط میان افراد شکل می‌گیرد و در نهایت به عنوان نیروی زمینه‌ساز، موجبات پایداری محله‌ای را به خصوص در بعد اجتماعی مهیا خواهد ساخت. ناپایداری‌های کنونی در سطح محلات شهری که در روابط انسان‌ها با یکدیگر و

محلات شهری، سرمایه اجتماعی خواهد بود. با افزایش مناسبات و ارتباطات میان همسایگان و سایر ساکنان محله شاخص‌های پایداری اجتماعی نیز تقویت می‌شود. توجه به سیاست‌های دارایی-مبنا می‌تواند به عنوان رهیافتی در برون‌رفت از مشکلات کنونی شناخته شود که تمامی ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های اجتماع محلی را مورد توجه قرار می‌دهد.

### پیشنهاده‌ها

-توسعه فضاهای اجتماعی و فرهنگی و حضور، مشارکت و درگیری فعالانه ساکنان محله در چنین فضاهایی که موجب تقویت هر چه بیشتر سرمایه اجتماعی و به تبع آن نیل به پایداری اجتماعی محله می‌گردد.

-ضرورت آموزش و فرهنگ‌سازی با هدف مشارکت در برنامه‌ها و طرح‌های محله بخصوص در بعد مشارکت اقتصادی به عنوان عاملی در جهت افزایش پایداری اجتماعی-اقتصادی محله.

-تقویت شاخص‌های پیوند همسایگی به‌عنوان رکن اصلی سرمایه اجتماعی محله‌ای از طریق برگزاری جلسات و گردهمایی‌های مختلف در مکان‌های غیررسمی مانند سرای محله و فضاهای عمومی.

-شناسایی عوامل مؤثر بر عدم مشارکت ساکنان در برنامه‌های محله از طریق نهادهای رسمی.

-نیازسنجی اجتماعی در سطح محله به منظور افزایش سرمایه اجتماعی و راهی در جهت توسعه پایدار محله-ای.

انسان‌ها با محیط اطراف تجلی یافته است؛ ضرورت توجه به مباحث محوری در عرصه‌های اجتماعی را مبرم ساخته است. در چنین شرایطی، نیاز محلات به تجهیز منابعی متفاوت از روال ناکافی کنونی ضرورت یافته است. سرمایه اجتماعی از جمله نیازهایی است که به نظر می‌رسد در شهرهای بزرگ و مخصوصاً کلان‌شهرها و در رأس آن کلان‌شهر تهران وضعیت نابسامانی را سپری می‌کند و در این راستا بازنگری در سیاست‌های برنامه‌ریزی شهری در جهت تقویت سرمایه اجتماعی امری اجتناب‌ناپذیر است. محله اوین که محله‌های قدیمی شهر تهران است در سالیان گذشته با روند مهاجرپذیری شهر تهران دگرگونی‌های زیادی را به خود دیده است و عواملی از جمله گسترش ساخت‌وسازها، آپارتمان‌نشینی و مهاجرت ساکنان سایر نقاط به این محله، روابط انسان‌ها با یکدیگر و با محیط را دستخوش تغییراتی نموده است. در این پژوهش که با هدف سنجش میزان سرمایه اجتماعی و ارتباط آن با پایداری اجتماعی در این محله صورت پذیرفته است؛ نتایج حاکی از آن است که میزان سرمایه اجتماعی در شاخص‌های مورد بررسی در وضعیت متوسط قرار دارد به گونه‌ای که در اغلب شاخص‌ها میانگین نمرات در اطراف نمره ۳ (حد متوسط) پراکنده‌اند. همچنین طبق آزمون استنباطی انجام شده، با افزایش سرمایه اجتماعی، پایداری اجتماعی محله‌ای نیز افزایش خواهد یافت و بالعکس. درواقع می‌توان این‌گونه سخن آخر را بیان کرد که یکی از عوامل زمینه‌ساز در افزایش پایداری

### پی نوشت

- 1-Ronald Burt, Nan Lin, and Alejandro Portes
- 2-Robert Putnam
- 3-Basic need' advocates

- 4-Ecological perspective
- 5-Social sustainability

### منابع

- خاکپور، ب. و دیگران. ۱۳۸۸. نقش سرمایه اجتماعی در توسعه پایدار محله‌ای (نمونه: کوی سجاده مشهد)، فصلنامه جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، (۱۲)، ص ۵۵-۸۱.  
[https://jgrd.um.ac.ir/article\\_26319.html](https://jgrd.um.ac.ir/article_26319.html)  
 -عبداللهی، م.، ۱۳۹۲. ارزیابی ابعاد اجتماعی محله‌های شهری در چارچوب دیدگاه سرمایه اجتماعی: مورد پژوهی

- تبریزی، ع.ر.، ۱۳۸۹. بررسی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه شهری، مورد پژوهی: شهر محلات، فصلنامه مدیریت شهری، (۲۶)، ص ۱۴۲-۱۴۷.  
<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=126523>



-موسوی، م.ن. و دیگران. ۱۳۹۱. تحلیل فضایی رابطه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه پایدار شهری: محدوده مورد مطالعه: شهرهای استان آذربایجان غربی، فصلنامه جغرافیا و توسعه: (۲۶)، ص ۱-۱۸.

[https://gdij.usb.ac.ir/article\\_273.html](https://gdij.usb.ac.ir/article_273.html)

-Alesina, A. and Ferrara, E.L., 2000. The determinants of trust (No. w7621), National bureau of economic research.

-Alesina, A. and La Ferrara, E., 2002. "Who trusts others?". *Journal of public economics*, 85(2), p. 207-234. <https://econpapers.repec.org/RePEc:eee:pubeco:v:85:y:2002:i:2:p:207-234>

-Barbier, E.B., 1987. "The concept of sustainable economic development", *Environmental conservation*, 14(02), p. 101-110.

-Barron, L. and Gauntlet, E., 2002 (March). WACOSS housing and sustainable community's indicators project, In *Sustaining our Communities International Local Agenda 21 conference*, Adelaide, p. 3-6.

-Bourdieu, P., 1986. "The forms of capital", *Cultural theory: An anthology*, (2011), p. 81-93.

-Bramley, G., Dempsey, N., Power, S. and Brown, C., 2006 (April). What is 'social sustainability', and how do our existing urban forms perform in nurturing it, In *Sustainable Communities and Green Futures' Conference*, Bartlett School of Planning, University College London, London.

-Bullen, P. and Onyx, J., 1999. Social capital: Family support services and neighbourhood and community centres in NSW, Local Community Services Association.

-Chan, E. and Lee, G.K., 2008. "Critical factors for improving social sustainability of urban renewal projects", *Social Indicators Research*, 85(2), p. 243-256.

[https://www.researchgate.net/publication/225989633\\_Critical\\_factors\\_for\\_improving\\_social\\_sustainability\\_of\\_urban\\_renewal\\_projects](https://www.researchgate.net/publication/225989633_Critical_factors_for_improving_social_sustainability_of_urban_renewal_projects)

-Colantonio, A., 2008 a. Social sustainability: linking research to policy and practice, Headington, Oxford Brookes University.

-Colantonio, A., 2008b. Traditional and emerging prospects in social sustainability: 2008/02.

-Coleman, J.S., 1988. "Social capital in the creation of human capital", *American journal of sociology*, S95-S120.

<https://www.jstor.org/stable/2780243?seq=1>

-Coleman, J.S. and Coleman, J.S., 1994. *Foundations of social theory*, Harvard university press, 993 p.

محلله‌های شهر شیراز، فصلنامه مدیریت شهری: ۱۱، ص ۱۶۳-۱۸۴.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=230652>

-Cornes, R. and Sandler, T., 1996. *The theory of externalities, public goods, and club goods*, Cambridge University Press.

-Davidson, K. and Wilson, L., 2009. A critical assessment of urban social sustainability, Working in progress, University of South Australia.

-Drakakis-Smith, D., 1995. "Third World cities: sustainable urban development", *Urban studies*, 32(4-5), p. 659-77.

<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1080/00420989550012825>

-Falk, I., 2001. "Literacy by design, not by default: Social capital's role in literacy learning", *Journal of Research in Reading*, 24(3), p. 313-323. <https://eric.ed.gov/?id=EJ634535>

-Fidrmuc, J. and Gërkhani, K., 2004. Formation of Social Capital in Eastern Europe: Explaining the Gap vis-à-vis Developed Countries, German Institute for Economic Research.

-Fukuyama, F., 1995. "Trust: The social virtues and the creation of prosperity", *World and I*, v. 10, p. 264-268. <https://www.amazon.com/Trust-Social-Virtues-Creation-Prosperity/dp/0684825252>

-Fukuyama, F., 1997. "Social Capital", Tanner Lectures of Social values.

-Glaeser, E.L., Laibson, D. and Sacerdote, B., 2002. "An economic approach to social capital", *The Economic Journal*, 112(483), p. F437-F458.

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-0297.00078>

-Glasson, J. and Wood, G., 2009. "Urban regeneration and impact assessment for social sustainability", *Impact Assessment and Project Appraisal*, 27(4), p. 283-290.

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.3152/146155109X480358>

-Grootaert, C., 1998. "Social Capital: The Missing Link?" Social Capital Initiative Working Paper No. 3. Washington, DC: The World Bank.

-Haddad, L.J. and Maluccio, J.A., 2002. Trust, membership in groups, and household welfare (No. 135). International Food Policy Research Institute (IFPRI).

-Helliwell, J.F. and Putnam, R.D., 1999. Education and social capital (No. w7121). National Bureau of Economic Research.



- Kawachi, I., Kennedy, B.P. and Glass, R., 1999. "Social capital and self-rated health: a contextual analysis", *American journal of public health*: 89(8), p. 1187-1193.  
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10432904/>
- Kawachi, I., Kennedy, B.P., Lochner, K. and Prothrow-Stith, D., 1997. "Social capital, income inequality, and mortality", *American journal of public health*, 87(9), p. 1491-1498.  
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1380975/>
- Knack, S. and Keefer, P., 1997. Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation, *The Quarterly journal of economics*, p. 1251-1288.
- Koning, J., 2001. Social sustainability in a globalizing world: context, theory and methodology explored, *More on MOST*, 63 p.
- Kusakabe, E., 2012. "Social capital networks for achieving sustainable development", *Local Environment*: 17(10), p. 1043-1062.  
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13549839.2012.714756>
- McLaren, L., 2006. "A Simple Test of the Requirement of Social Capital in Making Democracy Work in Italy", *Political Studies*: 54.
- Maluccio, J., Haddad, L. and May, J., 2000. "Social capital and household welfare in South Africa", 1993-98, *The Journal of Development Studies*: 36(6), p. 54-81.  
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0220380008422654>
- McCarthy, N., Dutilly-Diané, C. and Drabo, B., 2004. "Cooperation, collective action and natural resources management in Burkina Faso", *Agricultural Systems*: 82(3), p. 233-255.  
<https://econpapers.repec.org/RePEc:eee:agisys:v:82:y:2004:i:3:p:233-255>
- McKenzie, S., 2004. Social sustainability: towards some definitions, Magill: Hawke Research Institute, University of South Australia.
- Montgomery, J.D., 1997. Values in Education: Social Capital Formation in Asia and the Pacific, Hollis Publishing Company, 95 Runnells Bridge Road, Hollis, NH 03049-6535.
- Narayan, D. and Pritchett, L., 2000. Social capital: Evidence and implications, *Social capital: A multifaceted perspective*, p. 269-295.
- Offe, C. and Fuchs, S., 2002. A decline of social capital?: The German case.
- Olson, M., 2009. The logic of collective action, Harvard University Press, 124, 208 p.
- Parts, E., 2009. Social capital, its determinants and relations with economic growth: comparison of the Western European and Central and Eastern European countries (Doctoral dissertation).
- Porta, R.L., Lopez-De-Silanes, F., Shleifer, A. and Vishny, R.W., 1996. Trust in large organizations (No. w5864), National Bureau of Economic Research.
- Putnam, R.D., 1995a. "Bowling alone: America's declining social capital", *Journal of democracy*, 6(1), p. 65-78.  
<https://www.journalofdemocracy.org/articles/bowling-alone-americas-declining-social-capital/>
- Putnam, R.D., 1995b. "Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America", *PS: Political science & politics*, v. 28(04), p. 664-683.  
<https://www.cambridge.org/core/journals/ps-political-science-and-politics/article/tuning-in-tuning-out-the-strange-disappearance-of-social-capital-in-america/806BC6B85DD5FBB1BC42A9520E5A9791>
- Putnam, R.D., 2001. Bowling alone: The collapse and revival of American community, Simon and Schuster, 357 p.
- Serageldin, I. and Dasgupta, P., 2000. "Defining Social Capital: An Integrating View", *Brown Journal of World Affairs*: 3(2), 363 p.
- Stren, R. and Polèse, M., 2000. Understanding the new sociocultural dynamics of cities: comparative urban policy in a global context, *The social sustainability of cities: diversity and the management of change*, p. 3-38.
- Veenstra, G., 2000. "Social capital, SES and health: an individual-level analysis", *Social science & medicine*: 50(5), p. 619-629.